

Kâşgar'da yayımlandığı ve yeni açılan okullarda ders kitabı olarak okutulduğu da zikredilmektedir. 3. *Şavtü'l-vidcân ve'l-ḥanîn ilâ Türkistân*. Vatan sevgisine dair kasidelerinden oluşmaktadır (Kahire 1944; Pakistan 1984, yukarıdaki eserle birlikte; Kahire 2010). 4. *Türkistân: Qalbü Âsyâ*. Eserde Türkistan coğrafyasında cereyan eden büyük tarihî olaylardan ve kurulan devletlerden bahsedilmektedir (Kahire 1945; Pakistan 1984). 5. *Türkistân el-ḥâlîde*. İki ciltten meydana gelen eserin Türkistan tarihine dair kapsamlı bir kaynak olduğu, ancak âkıbetine dair bilgi bulunmadığı belirtilmektedir. Müellifin bunların dışında *Kur'an-ı Kerim'in Uygurca Tercümesi*, *Hür Türkistan*, *Büyük Türkistan*, *Güzel Türkistan*, *Türkçe Tecvid*, *Uygur Dili Grameri*, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türk Edebiyatı Tarihi* gibi Arapça ve Uygurca eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülaziz Cengizhan, *Şavtü'l-vidcân ve'l-ḥanîn ilâ Türkistân*, Kahire 1944, tür.yer.; a.mlf., *Türkistân: Qalbü Âsyâ*, Kahire 2010, Mukaddime, s. 6; İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan Seyit* – Yalkun Ruzi, *Memtillî Efendi*, Urumçî 1997, s. 98-100; Şerif Niyaz Huştar, *Şinjang'ning Yekinki Zaman Tarihida Ötken Şehisler*, Urumçî 2003, s. 262-264; Abdurrahman Cemâl Kâşgarî, *Qavâ'idü'l-luğatî'l-Uygûriyye*, Kahire 2010, s. 268-271; Hevir Tömür, "Altay Neşriyatı ve Başka İşlar Toğrisida Eslime", *Şincang Tarih Matiryaliri*, sy. 11, Urumçî 1983, s. 69, 171; Rahmetullah Ahmed Rahmetî, "Abdül'aziz Cengizhân", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, V/20, İstanbul 1988, s. 1-3; Muhammed Allahverdi, "Zikreyâtü's-Şeyḫ Muḥammed Emîn İslâmî", a.e., s. 4-5; Ablimit Mahsum, "Abliz Hoşur- Cengizhan'ning Kiskiçe Tercimihali", *Bayiḡulin Tarih Matiryaliri*, sy. 1, Doğu Türkistan 1990, s. 74-78; Abdulcelil Turan, "Doğu Türkistanlı Din Bilgini, Tarihçi ve Şâir Abdülaziz Cengizhan Damolla", *Gökbaýrak*, sy. 75, Kayseri 2007, s. 9-12; a.mlf., "el-Edîb et-Türkistânî 'Abdül'aziz Cengizhân", <http://www.asiaalwsta.com/charDetails.asp?CharId=12506&03.05.2014>.

NUR AHMET KURBAN

DÂMOLLA, Abdülkâdir (عبد القادر داملا)

Abdülkâdir b. Abdilvâris
Dâmolla el-Kâşgarî
(1862-1924)

Doğu Türkistanlı âlim,
eğitimci ve şâir.

Kâşgar'da Artuç ve Meşhed sınırındaki Bağırık mahallesinde doğdu. Doğumuyla ilgili öne sürülen 1881 yılı tarihen mümkün görünmemektedir (İlku, s. 135). Oğlu Abdülaziz Mahsum'a dayandırılan 1854,

1855 ve bazı kaynaklardaki 1870 tarihleri de hatalı olmalıdır (*Edeb Açkuci*, neşredenin girişi, s. 4; İlku, s. 398; Abdüşükür Muhammedemin, s. 434). Kâşgarî, Azîzî ve Artuçî nisbeleriyle anılır. "Büyük hoca" anlamındaki Dâmolla lakabıyla şöhret bulmuş, şiirlerinde "Gâzî" mahlasını kullanmıştır. İlk öğrenimini Sultâniye Medresesi'nde tamamladı, küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi. Kâşgar'daki Hanlık Medresesi'nde başladığı İslâmî ilimler tahsilini Buhara, Hokand ve Taşkent'te sürdürdü. Taşkent'te Kükeltaş ve Buhara'daki Abdülaziz Han medreselerinde İslâmî ilimler yanında edebiyat, tarih, coğrafya ve matematik okudu. Farsça ve Urduca öğrendi. Rızâeddin Fahreddin, Ahmed Ferîdî Abbas ve Mûsâ Cârullah ile sınıf arkadaşlarıydı. Hocaları arasında Mevlânâ Abdürrezzâk, Buhara Müftüsü Dâmolla İvaz Efendi ve Hokand Şeyhülislâmî Dâmolla Uluğhan Törem gibi isimler vardır.

Tahsil hayatının ardından memleketi Kâşgar'a dönen Dâmolla burada hurafelerin ve tefrikanın yaygın olduğu olumsuz bir tablo ile karşılaştı. Ona göre bu durumun sebebi ilköğretim müfredatının yetersizliği ve din eğitimindeki metotsuzluktu. Buhara'daki öğrencilik yıllarında Cedîdçilik'ten etkilenerek ıslah faaliyetlerine ilköğretim müfredatına müdahale etmekle başladı. Önceleri camilere bitişik okullarda Arapça ve Farsça olarak sadece dinî ilimlerin okutulduğu Kadimcilik denilen usulün yerine Cedîdçilik usulünü getirdi; bu konuda Çin Türkistanı'nda ilk fetva veren âlim oldu (İlku, s. 135). İlköğretim müfredatına pozitif bilimleri dahil etti. Eski usulde bulunmayan sınav sistemini getirdi. Eğitim dilini ve o güne kadar Arapça okunan hutbeleri ana dili olan Uygurca'ya çevirdi. Dâmolla, "Zaman âgâhlık zamanıdır, gaflet değil; ilim irfan devridir, cehalet değil; gayret vaktidir, tembellik değil" sözleriyle özetlediği yenilikçi eğitim hareketini başta cami ve medreseler olmak üzere hemen her yerde anlattı. Yıllarca eski usule alışan ve usul-i cedîdi benimsemekte zorluk çeken halkı, şeriatin emrettiği miras taksiminin matematik bilmeden yapılamayacağı gibi istidlâllerle ikna etmeyi başardı. Kâşgar'daki Lay Peştak Camii'nde vaazlarıyla ve Abdüveli Medresesi'nde okuttuğu derslerle öğrenim seferberliğini başlattı. Kâşgar'ın en büyük camisi olan İdgâh'ta halka açık ikindi sohbetleri ve din adamlarına yönelik ihtisas dersleriyle bir bakıma usul-i cedîdin alt yapısını oluşturarak geleceğin öğretmen ve yöneticilerini yetiştirdi. Öğrencileri

Abdülkâdir
Dâmolla

arasında 1933'te Kâşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin başbakanı Sâbit Dâmolla, Abdücelil Dâmolla ve şâir Mehmet Ali Tevfik gibi isimler de vardır.

Doğu Türkistan'da Dâmolla'nın teşviğiyle açılan okulların ilki 1885 yılında Artuç'un İksak köyünde öğretime başlayan Hüseyiniye Mektebi'dir. 1907'de aynı yerde yine ilk defa öğretmen okulu faaliyete geçti. Habibzâde Ahmed Kemal İlku'un başkanlığında İstanbul'dan gelen öğretmenler burada hocalık yaptı (İlku, s. 102). Öncülük ettiği okullarda bilfiil öğretmenlik ve idarecilik görevleri de üstlenen Dâmolla bu okulların temel ders kitaplarını da yazdı. Kız öğrenciler için ayrı okullar açtı. Hayır severlerin desteğiyle 1910'da Kâşgar'da Matbaa-i Nûr'u kurdu. Ancak 1914'te hükümet bu eğitim kurumlarının tamamını kapattı. İstanbul'dan getirilen öğretmenlerin bir kısmı sınır dışı edilirken bir kısmı tutuklandı. Bu sıkıntılı dönemde Dâmolla 1918'de Taşkent, Ufa, Kazan, Ural, Türkiye ve Mısır üzerinden hac yolculuğuna çıktı; Hicaz'daki İslâm âlimleriyle görüşüp fikir alışverişinde bulundu. Bu uzun seyahatin ardından siyasî havanın yumuşaması üzerine memleketine döndü ve Kâşgar müftüsü oldu. Öğretim ve telif faaliyetlerini sürdürürken 14 Ağustos 1924'te bir suikast sonucu şehit edildi. Bu olay dünya müslümanları arasında büyük infial uyandırdı. Hakkında yazılan farklı dillerdeki meşhur bir kitap hacmine ulaşmıştır. Bunlar arasında Kutluk Şevki'nin "vâ hasretâ", Mehmet Ali Tevfik'in "okudu aştı" meşhurlarıyla Rızâeddin Fahreddin'in *İslâm Mecellesi*'ndeki makalesi meşhurdur. O sırada tahsil için Hindistan'da bulunan oğlu Abdülaziz Mahsum, Kâşgar'a dönerek katilin yargılanması için dava açıtsa da bir sonuç alamadı. Kendisi de 1928-1980 yıllarında aralıklarla kırk yıl hapis hayatı yaşadı. Ceza kamplarının ağır çalışma şartlarında geçen ömrü 1982'de şüpheli bir tren kazasıyla sona erdi.

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Çin coğrafyasında üç temel eğitim

sistemi görülmektedir. Bunların ilki Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'nın, ikincisi Rus demokratların etkisindeki sistemdir (Abdüşükür Muhammedemin, s. 434). Abdülkâdir Dâmolla'nın Cedîdçilik usullerine sadık kalarak başlattığı üçüncü sistem ise içeriden bir hareket olması, millî ve dinî değerlere dayanması bakımından diğer ikisinden ayrıdır. Onun eğitim hamlesinin bir özelliği de okul, matbaa, vakıf, dernek gibi kurumlar üzerine bina edilen sivil bir hareket olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Dâmolla'nın, bir grup öğrencisiyle birlikte İsveç hükümetinin Doğu Türkistan'daki eğitim bürolarını ve matbaalarını tahrip ettiği, bu durumun iç ve dış siyasette tedirginlik oluşturduğu iddiaları (a.g.e., s. 441) geçersiz kalmaktadır. Nitekim Doğu Türkistan'da uzun süre görev yapmış İsveçli diplomat ve Türkolog Gunnar Jarring başta olmak üzere Batılı araştırmacılar eserlerinde böyle bir olaydan bahsetmemektedir.

Eserleri. Dâmolla yazdığı dinî eserler, makale, şiir ve derlemeleriyle çağdaş Uygur edebiyatının en önemli isimleri arasında yer alır. Önderlik ettiği Cedîdçilik hareketi yeni Uygur edebiyatının inşasında önemli rol oynamıştır. Çoğunu ders kitabı olarak telif ettiği eserleri Uygur halkının desteğiyle neşredilmiştir. 1. *Miftâhu'l-edebe li-fehmi kelâmi'l- Arab*. Daha çok Hatîb el-Kazvî'nin *Telhîşü'l-Miftâh*'ından yapılan seçmeler yanında çeşitli divan ve şiirlerden derlemelerden oluşan eser on bölümden meydana gelmekte, Mütenebbî, Kâdî İyâz, İbnü'l-Fârız, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Zeynüddin İbnü'l-Verdî ve Sa'dî-i Şîrâzî gibi şahsiyetlerden beyitler içermektedir. Kitabın yazılma amacını müellif, talebelerin tefsir ve hadis kitaplarındaki inceliklere âşına olmasının sağlanması diye açıklamıştır. Dâmolla eserin mukaddimesinde tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerin ihmalinin İslâm ülkelerindeki gerilemenin başlıca sebebi olduğunu belirtmektedir. Kitabın kapağındaki "el-kısmü'l-evvel" ile mukaddimedeki, "Birinci kısmı on, ikinci kısmı beş bab olmak üzere tertip ettim" ifadeleri eserin ikinci cildinin varlığını göstermektedir. Celeddin Karakaş ilk defa 1910'da Taşkent'te basılan kitabın Türkçe'ye açıklanması için çabalarını yapmıştır (İstanbul 1978, 1983). Ayrıca Abdülâhad Emir Kutluk tarafından Uygurca'ya tercüme edilmiş ve *Edeb Açkuci Miftâhu'l-edebe* başlığı altında aslıyla birlikte yayımlanmıştır (Urumçî 2002). 2. *Cevâhirü'l-ikân*. Kelâm ilminin temel konularının manzum olarak ele

alındığı bir risâle olup 1910'da Sirâceddin Mahtum hattıyla Gulâmiye Matbaası'nda basılmıştır. 3. *Tecvid-i Türkî*. Tecvid kurallarının soru-cevap şeklinde açıklandığı Uygurca bir eserdir ve ilk defa 1912 yılında Kazan'da basılmıştır. En meşhur baskısı 1985'te Cidde'deki Dârülfünûn Yayınevi tarafından yapılan, 1915 tarihli ikinci neşrinin tıpkıbasımıdır. Bu neşrin sonuna 'Aķā'id-i Żarūriyye ve 'İbādât-ı İslâmiyye de ilâve edilmiştir. 4. 'Aķā'id-i Żarūriyye. Müellifin Semerkant ve Ufa'daki müderrislik yıllarında yazdığı bir ders kitabıdır. İlk olarak Ufa'da yayımlanan eser daha sonra Kahire'de basılmıştır (1379, 1981). 5. 'İbādât-ı İslâmiyye. Başta Medine olmak üzere İslâm ülkelerinde çok sayıda baskısı yapılmış, kitabın sonuna namazla ilgili meselelerin ele alındığı "Mesâil-i Müteferrika" başlıklı bir bölüm eklenmiştir. 6. *Sirâcü'l-mille*. Günümüze ulaşmayan bu eser Ali b. Osman el-Üşî'nin *Bed'ü'l-emâli*'sinin Uygurca manzum çevirisidir. Müellifin hocası Han Murad Taşkendi'nin eser için, "Aslından daha iyi oldu" dediği belirtilir (Cantürk, II/10 [1995], s. 3). 7. *Gülistan Tercümesi*. Dâmolla'nın Murad Hoca takma adıyla Uygur diline yaptığı manzum çeviri olup kaynaklarda Taşkent'te en az bir defa basıldığından söz edilse de günümüze ulaşmamıştır (a.g.e., s. 4). Müellifin *Nasihât-ı Âmme, Yaş Ösmürlerge Nasihat* (Gençlere nasihat) adlı risâleleri ve muhammes tarzında hazırladığı *Meyveler Münâzarası*'nın yanında *Hidâyetü'n-nahv, Bidâyetü's-sarf, İlm-i Hisâb ve İlm-i Coğrâfiye* gibi ders kitapları da vardır. Ayrıca Orenburg'da Rızâeddin Fahreddin tarafından yayımlanan *Şûrâ* dergisinde takma adlarla makaleler yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülkâdir Dâmolla, *Dünya ve Âhiret İşlerinde Edeb* (trc. Celâleddin Karakaş), İstanbul 1983, neşreden giriş, s. 7; a.mlf., *Tecvid-i Türkî*, Cidde 1985, s. 15, ayrıca bk. Abdülkâdir Dâmolla'nın M. Emin İslâmî tarafından yazılan biyografisi, s. 64-71; a.mlf., *Edeb Açkuci (Miftâhu'l-edebe)* (nşr. Abdülehad Emir Kutluk), Urumçî 2002, neşreden giriş, s. 1-17; Hevîr Tömür, *Abdülkâdir Dâmolla Hakkında Kıssa (Roman)*, Urumçî 1990; Ahmet Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hatıraları Şanghay Hatıraları* (nşr. Yusuf Gedikli), İstanbul 1997, s. 102, 135, 156, 164, 398; M. Emin Buğra, *Şarki Türkistan Tarihi*, Ankara 1998; Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*, Ankara 1998, s. 150-159; a.mlf., *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, İstanbul 2004, s. 95, 283; Ruzi Batur, *Yeni Maarif Bayraktarı Abdülkâdir Dâmolla*, Urumçî 2003; Abdüşükür Muhammedemin, *Uygur Pelsepe Tarihi*, Urumçî 2009, s. 434-441; Rızâeddin b. Fahreddin, "Dâmolla Abdülkâdir Kaşgarî", *İslâm Mecellesi*, sy. 3, Orenburg 1925, s. 145-146;

Mehmet Cantürk, "Fakih, Kâdî, Şehid, Gâzî Abdülkâdir Abdülvâris Merhumun Hayatı ve Eserleri Hakkında", *Gökbağrak Dergisi*, II/10, Kayseri 1995, s. 3-4; Nurahmet Kurban, "Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdülkâdir Damolla", *Bilig*, sy. 53, Ankara 2010, s. 167-182; Maysigül Hüseyin, "Kadimle Cedid Arasında: Abdükadir Binni Abdülvaris Kaşgarî", *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, I/2, Ankara 2011, s. 1-4.

FAHREDDİN YILDIZ

DÂMOLLA, Sâbit

(ثابت داملاً)

(1883-1941)

Uygur asıllı âlim,
1933 yılında kurulan kısa ömürlü
Şarki Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin
kurucularından ve başbakan.

Kâşgar'ın Atuş (Artış) bölgesinde doğdu. Dâmolla unvanı yanında Kemâlî, Selefî ve Kâşgarî nisbeleriyle de anılır. Babasının adı Abdülbâkî'dir. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra girdiği Kâşgar'daki Hanlık Medresesi'nden mezun oldu. 1910'da Buhara'da yüksek öğrenim gördü ve "dâmolla" (büyük hoca) unvanını aldı; Doğu Türkistan'ın kuzey illerinden Kulca'da (Gulca) ikamet etti. 1919 veya 1920'de Kâşgar'da eğitim ve irşad faaliyetleriyle meşgul oldu. 1924'te bölgede bulunan İngilizler'le İsveç misyonerlerine karşı girişilen ayaklanmaya katıldı. Hareket mensupları tutuklanmaya başlayınca Kulca'ya döndü, yine eğitim ve irşad hizmetlerine yöneldi; bu sırada Kur'an sohbetleri büyük ilgi gördü. Tatar tarihçisi Muhammed Murad Remzî'yi ziyareti sırasında Hoten'de bir halk devrimi başlatma planları yapan ilim ve siyaset adamı Mehmet Emin Buğra ile karşılaşması Dâmolla'nın hayatında bir dönüm noktası teşkil etti. Bu sırada, Dâmolla'nın hem hac ziyareti yapmak hem de İslâm dünyasındaki ilim ve fikir adamlarıyla temaslarda bulunmak için uzun bir yolculuğa çıkması fikri doğdu. 1930'da başladığı yolculuk sırasında Mısır'da Reşid Rızâ ve arkadaşlarıyla görüşmesi onun hayatında kalıcı izler bıraktı. Ayrıca Mekke, Medine ve Taif'te Mûsâ Cârullah, Abdürreşid İbrâhim gibi Orta Asyalı ilim ve fikir adamlarının yanı sıra Meccî Kerdî, İbrâhim Gazzâvî ve Abdülkuddüs el-Ensârî gibi Suudi Arabistanlı âlimlerle de istişareler yaptı. Ardından Hindistan'a giderek Hindistan müftüsü Kifâyetullah Dihlevî ve diğer Hint ulemâsıyla görüştü.

1932'de ülkesine dönen Sâbit Dâmolla, Hoten'e giderek seyahati boyunca edindiği